

بررسی دگرذیسی شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه تکیه دولت و نقش احتمالی آن در شکل‌گیری انقلاب مشروطه

سمیه سلیمی^۱

کارشناس ارشد ادبیات نمایشی، گروه هنر، واحد علوم تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

سیر تحول و تکوین شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره ناصری، بیان‌گر تأثیرپذیری شبیه مذکور از شرایط سیاسی آن دوره است. در این نوشته، نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه‌ها براساس رویدادهای سیاسی-اجتماعی دوره ناصری بررسی شده‌است. ظهور روشن‌فکرها و رشد سوادآموزی در طبقه متوسط جامعه ناصری، زمینه تحول‌های اجتماعی و فرهنگی را ایجاد کرد و ورود مفاهیم جدید به ساختار اجتماعی- فرهنگی جامعه، به‌ویژه اعتراض به جایگاه حقیرانه زن، نشانگر تغییر تفکر جامعه و مخالفت با دیدگاه سنتی-جنسیتی است. آغاز دگرگونی‌های حاصل از تسلط غربی‌ها، سبب بیان اندیشه‌های نوین و رویش جوانه‌های انقلاب مشروطه شد. تعزیه‌نامه‌های به جا مانده از دوره ناصری، منابعی موثق از شرایط اجتماعی-سیاسی و فرهنگی آن زمان است و می‌تواند تصویری روشن از چگونگی سیر تحول شبیه زینب در بستر سیاسی روایت‌های مربوطه، متناسب با دگرگونی جامعه و جایگاه زن در آن زمان ارائه دهد. پژوهشگر می‌کوشد با بررسی اوضاع اجتماعی و سیاسی آن دوره، پیدایش انقلاب مشروطه را براساس سیر تحول شبیه زینب، واکاوی کند. بهره‌گیری شاعر تعزیه‌ساز از مضامین تازه اجتماعی و سیاسی و توجه به شبیه زن، سبب بسط و گسترش مفاهیم تجدّد در قالب روایت‌های داستانی و پردازش شبیه زینب شده‌است. چهارچوب نظری این نوشته بر نظریه «نقش‌واره پویا» از «بی‌بکر من» مبنی بر پویایی ساختار نقش‌واره در مقابل کنش متقابل شکل گرفته‌است. روش تحقیق نیز براساس تقابل تحول‌های تاریخی دوره ناصری و بازتاب آن بر دگرگونی شبیه زینب در تعزیه‌نامه‌های دوره ناصری، همچنین تغییر جایگاه زن از ساختار سنتی اجتماعی به سوی تجدّدگرایی است.

کلیدواژه‌گان: شبیه‌خوانی، دوره ناصری، دگرگونی، شبیه زینب، انقلاب مشروطه.

¹ . somavehsalimi8150@gmail.com

نسخ دست‌نوشته تعزیه دوره فتحعلی شاه قاجار در کتاب «جنگ شهادت» به همت الکساندر خوجکو گردآوری شده و شامل ۳۴ تعزیه‌نامه است. این نسخه‌ها روایتی کلی از واقعه کربلا و سرگذشت اشخاص شبیه را ارائه می‌دهد. شبیه زینب نیز در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره فتحعلی شاه، دارای ویژگی‌ها و مضامین مصیبت‌وار و تکراری است. تعداد ابیات شبیه زینب از ۳ بیت در نسخه "وفات پیامبر" که حضوری کوتاه دارد و به توصیف شرایط و سرنوشت شبیه مذکور توسط پیغمبر، ختم می‌شود؛ «هنوز ماتم مادر ندیده‌ای زینب/ تو غرقه خون سر حیدر ندیده‌ای زینب [...] اسپروار تو را می‌برند جانب شام/ ز دشت کرب و بلا کوفیان نافرجام» (خودزکو، ۱۳۸۹، ۹۲). به ۹۲ بیت در نسخه "شهادت طفلان زینب خاتون خواهر امام حسین" می‌رسد. گستره مضامینی ویژه چون بردباری در برابر مشکلات، تقدیرگرایی و شکوه از روزگار در اشعار شبیه زینب می‌شود. «مکش هر دم به سوز سینه دیده آهی/ که نبود چاره در امر الهی/ به غیر از صبر نبود چاره دیگر/ مزن قربان تو بر سینه و سر [...] ای چرخ کینه‌ورزی تو بود با حسین من/ از بهر چیست ظلم تو با نور عین من» (خودزکو، ۱۳۹۸، ۴۱۱). افزایش ابیات شبیه زینب به معنای گسترش روایت پیش‌رو و تنوع مضامین نیست و مضامین تکراری و نوحه‌خوانی، سیمایی ایستا و بی‌تحرك و کمابیش بی‌تأثیر نمایشی به این شخصیت شبیه داده است. شبیه زینب به‌طورکلی از سیمای زنی گریبان‌ناز با مشخصه‌های مصیبت‌وار در نسخ دست‌نوشته دوره فتحعلی شاه به زنی مبارز و دادخواه در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره ناصر می‌رسد. به‌عبارتی دیگر، شبیه زینب در نسخ مربوط به دوره فتحعلی شاه، نمایانگر شرایط زن‌ها در جامعه مردسالار و سنتی قاجار است که در دوره ناصر به دلیل تحول جامعه و بازتاب افکار روشن‌فکرها به مخالفت با دیدگاه سنتی و جایگاه حقیرانه زن در اجتماع می‌پردازد.

سفرنامه‌های به جا مانده از دوره ناصر نیز گویای شرایط جامعه آن زمان است. از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به سفرنامه "بنجامین" از ساموئل گرین بنجامین اشاره کرد که توصیف کاملی از شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوره ناصر و نفوذ شبیه‌خوانی در افکار مردم است. جست‌وجویی در آثار "یرواند آبراهامیان" که با نگاهی بی‌طرف به اوضاع اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ایران زمان ناصر پرداخته، گواه بر اوضاع نابسامان جامعه آن دوره است. شبیه‌خوانی نیز در آن زمان متأثر از شرایط اجتماعی-سیاسی به بازتاب شرایط مربوطه در تعزیه‌نامه‌ها پرداخته است. سیر تحول شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه‌ها متناسب با شرایط و رخدادهای سیاسی جامعه ناصر دگرگون شده است. رویش جوانه‌های انقلاب مشروطه که برآمده از تحول‌ها و اصلاح‌های سیاسی و اجتماعی آن زمان است، در تحول ساختار اجتماعی و فرهنگی دوره ناصر مؤثر بود و سبب پویایی تفکر جامعه از سنت‌ها به تجدیدگرایی شد. همگام با این دگرگونی‌ها، زن‌ها نیز به هنجارشکنی در برابر ساختارهای سنتی روی آوردند. شبیه‌نامه‌های بررسی‌شده در این نوشته، مربوط به کتابخانه مجلس است.

یافته‌ها

درآمد

پیدایش انقلاب مشروطه ریشه در سال‌ها خفقان و حکومت مستبدانه شاهان قاجار به‌ویژه ناصرالدین شاه دارد که می‌تواند تصویری روشن از سیر شکل‌گیری و تکوین شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه‌ها پیش روی ما قرار دهد. سیر تحول و تنوع پردازش شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه‌های دوره ناصر با توجه به توصیف افکار، حالات و عملکرد شبیه مذکور در موقعیت‌های تراژیک در برابر شبیه‌نامه‌های دوره پیشین (پادشاهی فتحعلی شاه قاجار) بررسی می‌شود. مقایسه نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه‌های دوره فتحعلی شاه و ناصر به‌منظور درک بهتر سیر دگرگونی شبیه زینب با توجه به شرایط سیاسی-اجتماعی و فرهنگی دوران مربوطه است. همچنین در بررسی سیر تکوین و دگرگونی شبیه زینب به چگونگی ساختار و محتوای نسخ مربوطه پرداخته خواهد شد. روایت‌های متنوع شبیه زینب در مجالس دوره ناصر در برابر مجالس دوره پیشین، می‌تواند گسترش آگاهی جامعه ناصر را متناسب با شرایط سیاسی-اجتماعی و فرهنگی آن زمان بر ما آشکار سازد. شایان ذکر است که منظور از شبیه زینب، شخصیت تاریخی حضرت زینب (س) نیست. کاوش در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه‌های دوره ناصر می‌تواند تحول ساختارهای سنتی اجتماعی و فرهنگی جامعه مربوطه را به سوی پدیداری طبقه متوسط یا همان روشن‌فکرها بیان کند و ما را با افکار و عقاید نوین طیف گسترده‌ای از جامعه ناصر به‌ویژه پیرامون جایگاه زن و نقش وی در رخدادهای سیاسی و اجتماعی آشنا سازد. پرسش اصلی این مقاله به چگونگی تأثیر شرایط سیاسی دوره ناصر بر دگرگونی و شکل‌گیری سیمای اجتماعی-فرهنگی شبیه زینب از ساختار سنتی و مردسالار آن زمان به ساختاری نوین معطوف می‌شود. همچنین فرضیه اصلی به بازتاب شرایط سیاسی در تعزیه‌نامه‌های دوره ناصر و تأثیرپذیری اجتماع از عملکرد پویای شبیه زینب در برابر مسائل روزمره جامعه و قیام مقابل ستمگر در تحول افکار جامعه به سوی تجدیدگرایی و پیدایش مشروطیت می‌پردازد. داده‌های این تحقیق به روش تحلیل محتوای کیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و شماری از نسخه‌های دست‌نوشته تعزیه‌نامه به جا مانده از دوره ناصر، تجزیه و تحلیل می‌شود.

چهارچوب نظری

چهارچوب نظری این نوشته بر نظریه «نقش‌واره پویا» از «بی‌بکر من» مبنی بر پویایی ساختار نقش‌واره در مقابل کنش متقابل شکل گرفته است. نظریه مذکور برگرفته از کتاب «نظریه و تحلیل درام» نوشته مانفرد فیستر است.

پیشینه پژوهشی

نسخ قدیمی‌تر تعزیه‌نامه مذکور اطلاعاتی در دست نیست؛ اما باتوجه به زمان کتابت نسخه مذکور که در سال ۱۲۹۲ هجری قمری به انجام رسیده‌است به بررسی شرایط اجتماعی و فرهنگی آن محدوده زمانی پرداخته می‌شود. کارلا سرنا در سفرنامه خود در مورد جایگاه حقیقانه دخترها در اجتماع دوره قاجار چنین می‌گوید: «مسلمانان متعلق به هر طبقه‌ای از جامعه باشند، به دختر، چندان محلی نمی‌گذارند و گاهی بی‌اعتنایی در مورد دختران، به افراط می‌کشد و حتی در میان مردم نیز برای کوچک‌ترین نقطه ضعف، با تعصب بسیار کینه‌آمیز با وی برخورد می‌گردد» (سرنا، ۱۳۶۲، ۲۹۷). موقعیت و مرتبه پست زن‌ها در اجتماع دوره قاجار سبب شد که کارهای حقیقانه به آن‌ها نسبت داده شود. زن در آن دوره به دلیل شرایط جامعه مدرسالار، فقدان امنیت روانی در خانواده و اجتماع، ترس از دست دادن شوهر به دلیل مرسوم بودن چند همسری، اهمیت بارداری و به دنیا آوردن فرزند پسر می‌تواند دلیلی بر پناه بردن زن‌ها به خرافه برای سرپوش گذاشتن بر التهاب‌های درونی باشد. پولاک در سفرنامه خود در مورد خرافاتی بودن زن‌ها چنین می‌گوید: «زن ایرانی ماجرا را دوست دارد و در ماجراسازی بسیار ماهر است؛ وی که زیاد خرافاتی است بسیار به سحر و جادو، بخت، چشم بد، به خصوص در امور عشقی پایبند است؛ تمام طلسمات و وسایل عجیب‌وغریب را به‌کار می‌برد تا مرد محبوب خود را به چنگ آورد و عاشق خود کند، چشم بد را دور سازد، حامله شود یا از بارداری دوستان و رقبای خود جلو بگیرد» (پولاک، ۱۳۶۸، ۱۵۵). از دلایل پناه بردن زن‌های آن دوره به خرافه و جادو، قبح جامعه مذهبی در آموزش و آگاهی زن‌ها و شرایط اجتماع و بی‌کفایتی حکومت در تأمین آرامش و امنیت زن در خارج از خانه بود. عدم امنیت در جامعه سبب ترس زن از حضور در اجتماع شده بود. حال این پرسش مطرح می‌شود آیا رویدادهای ذکرشده در نسخ تعزیه‌نامه‌های دوره ناصری می‌تواند ناظر به رخدادها و سیاستی، اجتماعی و فرهنگی در آن زمان باشد؟

وقایع اتفاقیه، گزارشی در سال ۱۳۰۱ را مبنی بر عدم امنیت زن‌ها در خارج از خانه، چنین بیان می‌کند: «چند نفر از سربازهای فوج خلیج در کوچه زنی را خواسته بکشند ببرند، اهل شهر اجماع کرده با سربازها نزاع می‌کنند، از اهل شهر چند نفر زخم می‌خورند، به حکومت عارض می‌شوند، حکومت هم سربازها را در میدان توپخانه تازیانه زنی می‌زند و اهل شهر را استمالت کرده روانه می‌نمایند» (وقایع اتفاقیه، ۲۱۸). در دوره ناصری اقدامات زیادی برای آگاهی جامعه توسط شاه و دیگران صورت گرفت که در ارتقای فرهنگ مردم مؤثر افتاد. «ناصرالدین شاه به فاصله بسیار کمی بعد از جلوس به تخت سلطنت، مدرسه دارالفنون را تأسیس کرد که به مرور به‌صورت کانون اصلی برای تعلیمات عالی بر مبنای روش آموزشی اروپایی درآمد» (اوبن، ۱۹۰۷، ۲۰۹). همچنین چاپ و نشر روزنامه‌ها در دوره ناصری در تحوّل افکار جامعه مؤثر بود و زمینه بیان اعتراض جامعه نسبت به حکومت و آشنایی با حقوق مدنی اجتماع را فراهم کرد. «جوشش و پیدایش اندیشه‌های تازه در میان گروه‌های ایرانیان مقیم روسیه و مصر و هندوستان، مقارن انتشار روزنامه‌هایی بود که در آن کشور چاپ و به‌طور مخفیانه وارد ایران

بررسی نسخ دست‌نویست تعزیه‌نامه دوره ناصرالدین شاه قاجار؛

پیشینه موضوع در بخش قبلی بیان شد. حال با این مقدمه به بررسی در نسخ دست‌نویست تعزیه‌نامه دوره ناصری پرداخته می‌شود. دوره مربوطه به‌ویژه از زمان تأسیس تکیه دولت، زمان شکوفایی و اوج پیشرفت شبیه‌خوانی است و با ایجاد مکانی تخصصی برای شبیه‌خوانی لزوم حضور افرادی که به شکل حرفه‌ای به این نمایش بپردازند، به‌وجود آمد. «معین‌البکاء در دربار هم سمتی دارد. هر سال در طی ماه رمضان، او از میان بهترین آوازخوان‌ها و ساززن‌ها که چه در تهران و چه در شهرستان‌ها دیده می‌شوند، افرادی را انتخاب و در دسته خود استخدام می‌کند و با آنان قرارداد چهار ماهه‌ای می‌بندد» (اوبن، ۱۳۶۲، ۱۹۱). بنا بر این تکیه دولت، حرفه شبیه‌خوانی را شکل داد و فرصتی فراهم شد که مقلت‌نویسان به پرورش اشخاص شبیه‌پردازند. «آن‌ها ماه‌های قبل از محرم را به تمرین «تعزیه» و شبیه می‌گذرانند تا خود را برای اجرای نمایش‌ها در مراسم محرم و صفر کاملاً آماده کنند» (اوبن، ۱۳۶۲، ۱۹۱). در نتیجه، زمینه‌ای برای پرورش اشخاص شبیه‌به‌ویژه شبیه‌زن به‌وجود آمد که باتوجه به آنچه از دوره پیشین بیان شد، جدی گرفته نمی‌شدند و تأثیر مهمی در پیشرفت داستان نداشتند. تأثیرپذیری احتمالی جامعه ناصری از شبیه‌زینب در نسخ دست‌نویست تکیه دولت در دو سطح (۱) گسترش رخدادها و مضامین اجتماعی و فرهنگی در نسخ دوره ناصری (۲) عوامل رشد جایگاه زن در اجتماع و آغاز شکوفایی فرهنگی در دوره ناصری قابل بررسی است.

گسترش رخدادها و درون‌مایه‌های اجتماعی و فرهنگی در نسخ تعزیه تکیه دولت

افزایش گفتار شبیه‌زینب در نسخ تعزیه‌نامه دوره ناصری و گسترش روایت‌های مربوط به شبیه مذکور علاوه بر بهره‌مندی از گوشه‌ها و رخدادها و جدید، به‌واسطه کاربرد مشخصه‌های تازه روی داده است. مجلس «خواب دیدن دختر مسلم و خبر قتل او» شبیه‌زینب را با ویژگی «خرافی» در مواجهه با بحران روایت قرار می‌دهد. باورهای خرافی از زبان شبیه‌زینب در نسخه مذکور در بیان نامبارکی گریه پشت سر مسافر، «زینب: که عزیز کس رود به سفر/ نزند از غمش به سینه و سر» (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۲، ۳). بازتاب وارونه خواب و باطل شدن خواب با خون «زینب: جان عمه مگیر غم در دل/ که شود خواب‌ها ز خون باطل» (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۲، ۴). و اعتقادات خرافی جنسیت‌زده «زینب: چه بود جمله خواب زن یکسر/ خواصه خواب تو ایضیاء بصر» (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۲، ۴) بیان شده‌است. آنچه در این تعزیه‌نامه اهمیت می‌یابد، خرافی بودن شبیه‌زینب است که با حقیقت پیوستن خواب دختر مسلم و شهادت پدر و برادران او جنبه اعتراضی می‌یابد. حال نوع نگرش مقلت‌نویس‌ها به خرافی بودن شبیه‌زینب/ زن این پرسش را مطرح می‌کند که نگرش حقیقانه به شبیه‌زینب/ زن در روایت مذکور می‌تواند نمایانگر نوع خوانش جامعه و مقلت‌نویس دوره ناصری به جایگاه زن، متناسب با تفکر تعصب‌آمیز اجتماعی و همچنین تحت تأثیر افکار متجددانه نسبت به زن باشد؟ از

می‌شدند و در آن روزنامه‌ها از اوضاع داخلی ایران انتقاد و از مزایای آزادی ستایش می‌شد» (اوبن، ۱۳۶۲، ۲۱۲). محروم بودن دختران از سوادآموزی از جمله تفکرهاى سنتی است که به‌عنوان عرف و هنجار اجتماعی در جامعه ناصری معرفی می‌شود. «دخترها تمام بی‌سواد و از خانه بیرون نمی‌آمدند» (دلریش، ۱۳۷۵، ۱۰۴). تفکر حقیرانه دوره قاجار راجعه زن‌ها سبب ایجاد تفاوت‌هایی بین مرد و زن در عرصه اجتماع براساس عرف و تفکر جنسیت‌زده جامعه مردسالار شده است.

ظهور طبقه روشن‌فکر در دوره ناصری دلیلی بر تحول جایگاه اجتماعی زن است. بازتاب افکار نوین و خلاف عرف جامعه در مورد شخصیت زن و لزوم تغییر در هویت اجتماعی آن‌ها از طریق ارتباط با غربی‌ها و رویارویی مردم با آن‌ها در جامعه، اقدام‌های فرهنگی در دوره ناصری به‌ویژه تلاش‌های امیرکبیر در تأسیس مدارس و آموزش تأسیس مدارس و مکتب‌خانه‌ها در دوره ناصری افزایش یافت (دلریش، ۱۳۷۵، ۱۲۵). شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره ناصری دارای ویژگی‌های سنتی متناسب با جامعه مردسالار ناصری؛ مانند «خرافه، تقدیرگرایی، پذیرش جبر حاکم بر جامعه و سکوت در برابر ظلم و جنسیت‌گرایی» است و همراه با تحول جامعه به شناسه‌های نوین سوق می‌یابد. حضور زن‌ها در عرصه ادبی و ظهور شاعران زن «در دوران ناصری و مظفری، تعداد شاعران و شاعره‌ها به تدریج افزایش می‌یابد» (دلریش، ۱۳۷۵، ۱۴۶). بیانگر رشد سوادآموزی زن‌هاست و آگاهی آن‌ها به حقوق اجتماعی خویش، سبب عدم پذیرش شناسه‌های تحقیرآمیز نسبت به خویش شد؛ در نتیجه، اقدام‌های انجام‌گرفته در دوره مربوطه سبب پیدایش طبقه روشنفکر و انتقاد از تفکر حقیرانه نسبت به زن‌ها شد.

فضای حاکم بر نسخه «خواب دیدن دختر مسلم و خبر قتل او» نمایانگر ضعف و حقارت شبیه مذکور در حل بحران پیش‌رو و اتکاء به خرافه است. شناسه‌های شبیه زینب مانند «پرستاری»، «دل‌داری دادن به کودکان» و «حمایتگری» و عملکرد تراژیک شبیه زینب در هم‌دردی با سوگ رخ داده برای دختر مسلم، تنها از طریق عزاداری، شیون و زاری کردن نمایان می‌شود. اندیشه غالب بر نسخه تعزیه‌نامه مذکور، نادرستی کار زن‌ها و ترسیم سیمایی نابه‌خردانه از شبیه زینب-زن است که به واسطه رویکرد انتقادی مقتل‌نویس‌ها «تحقق یافتن خواب دختر مسلم» جنبه اعتراضی می‌یابد.

مجلس «نان پختن فاطمه زهرا» (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۴) به توصیف شرایط اقتصادی و فقر حاصل از گرانی، کمبود و احتکار آرد توسط شمعون یهودی می‌پردازد. «ویلیم فلور» پیرامون شرایط اقتصادی دوره ناصری چنین می‌گوید: «مقامات حکومت (از حاکم شهر تا صاحبان خصوصی غله) برای اینکه در تجارت غله سود زیادتری عایدشان شود، گندم را احتکار کرده، کمبود مصنوعی نان ایجاد می‌کردند» (فلور، ۱۳۶۵، ۹۲). شبیه زینب در این اثر کودکی رنج‌ور و مطیع تصمیم خانواده است. شبیه فاطمه زهرا با ریسندگی پشم، نقش مهمی در تأمین مایحتاج خانواده دارد و همه خانواده در برابر استثمار شمعون یهودی به مزدوری

تن می‌دهند. پولاک در سفرنامه خویش در مورد نقش زن‌ها در فعالیت‌های اقتصادی چنین می‌گوید: زنان انواع منسوجات زیبا و بادوام از پشم می‌بافتند که مقداری از این محصولات را برای مصرف شخصی و بقیه را به فروش می‌رساندند (پولاک، ۱۳۶۸، ۳۳۵-۳۳۶). نسخه مذکور بیانگر نقش زن در امور معیشتی خانواده و اعمال ظلم و ستم حاصل از بهره‌کشی اقتصادی و تسلط ستمگر بر شبیه زینب و به‌طورکلی، زن‌های روایت «فاطمه زهرا، فزه» و موقعیت تراژیک فقر و قحطی بر معیشت خانواده است. پولاک تناسب شغل زنان با طبقه اجتماعی را چنین توصیف می‌کند: «اشتغال زنان برحسب مقام اجتماعی آن‌ها و سکونتشان در شهر و روستا فرق می‌کند. در طبقات فقیر کلیه کارهای منزل را انجام می‌دهند، بقیه اوقات را به پشم‌ریسی می‌پردازند» (پولاک، ۱۳۶۸، ۱۵۷). «شمعون یهودی» به‌عنوان عاملی قدرتمند که آرد-نان را در احتکار و تأثیری منفی بر تأمین نیاز خانواده-اجتماع دارد از این تسلط بر اقتصاد به سود منافع مالی خویش بهره می‌برد.

«شمعون: یا علی ولی! دهم به تو جو

برم این هردو جامه را به گرو

تو ببر نزد دخت پیغمبر

پشم ریسد بهای جو چون تار

رشته آورده جامه را بردار» (معین‌البکاء، ۱۲۹۴، ۳).

«ویلیم فلور» پیرامون وضع اقتصادی دوره ناصری چنین می‌گوید: «در نیمه دوم سده نوزدهم که وضع اقتصادی و سیاسی بدتر شد، حکام به اخذی خود افزودند [...] این امر به ستمگری و بی‌عدالتی مجال فراخ داد» (فلور، ۱۳۶۵، ۸۲). ادامه شرایط مذکور، زمینه اعتراض زن‌ها را به‌عنوان نیروی فعال اقتصادی فراهم کرد. «روز سه‌شنبه بیست‌ویکم، قوام الملک در بازار عبور می‌کند که دو نفر زن جلو اسب او را می‌گیرند که نان پیدا نمی‌شود، ما چه کنیم؟ قوام الملک جواب بد به آن‌ها می‌دهد. آن‌ها هم خیلی بی‌احترامی به مشارالیه می‌نمایند، زن‌ها را گرفته می‌دهند ببرند در خانه پاکار محله حبس نمایند» (وقایع اتفاقیه، ۲۴۳). حال با بررسی نسخه‌های تعزیه‌نامه و شرایط اجتماعی-سیاسی دوره ناصری، این روایت‌ها می‌توانند ناظر بر رخداد‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی آن زمان باشند؟

بهره‌گیری مقتل‌نویس‌های دوره ناصری از آداب‌ورسوم و رفتارهای اجتماعی مرسوم در آن زمان در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه تکیه دولت، سبب تشخیص شبیه و به‌عبارتی پرداخت دقیق‌تر جزئیات مربوط به شبیه زینب شده‌است. شبیه‌نامه «ظهری» دارای ویژگی‌های جدیدی است که کمتر در نسخ دیگر دیده شده‌است. جایگاه شبیه زینب به‌عنوان سرپرست خانواده، وی را در موقعیت «دروغجویی» یا ترس از گفتن واقعیت و «پنهان‌کاری» به‌منظور دفع شر و مصیبت احتمالی قرار داده‌است. «زینب با سکینه: مگو عمه حسین بابت نمرده است [...] مسلمانان چه گویم من جوابش / چه سان تسکین دهم قلب کبابش» (محمدباقر

تراژیک شهادت علی اصغر ایجاد می کند «شهربانو: زینب! ای زینب! بیا با حال زار/ کن نظر بر این صغیر شیرخوار!» (محمدتقی معین‌البکاء، ۱۹).

افزودن گوشه‌ها و رخداد‌های نمایشی به نسخ تعزیه‌نامه دوره ناصری، شبیه زینب را از ایستایی نسخه‌های دوره فتحعلی شاه به پویایی و تحرک نمایشی در لحظات تراژیک متحول کرده است. افزودن گوشه «بیرون پریدن علی اصغر از گهواره» و حذف رخداد به میدان رفتن امام عباد، در نسخه ناصری، سبب خلق درون‌مایه‌های پُر بازآمد و شناسه‌های منحصربه‌فرد شبیه زینب در معرفی وی به‌عنوان نیروی محرک نمایش و خلق سیمایی پویا در بیان اعتراض به ظلم و ستم قدرتمندان و اشیاء است. رساندن پیام قساوت ظالمان در حق یک کودک بی‌گناه که هیچ نقشی در جنگ ندارد با برافراشتن بیرق آه و فغان به گوش جهانیان، حاوی پیامی سیاسی است «زینب: وای وای از دست رفته اصغرم/ چون کنم؟ خاک دو عالم بر سرم/ ای یتیمان! شیون و غوغا کنید/ بیرق آه و فغان بر پا کنید» (محمدتقی معین‌البکاء، ۱۲۸۹، ۱۹). گفت‌وگوی شبیه زینب با امام حسین در ادامه روایت، سیر دگرگونی شبیه زینب را از درون‌مایه «عدم تسلیم در برابر تقدیر» و شکایت از «ناپایداری کار جهان» به درون‌مایه «پذیرش تقدیر و ناملايمات دنیا» به سبب پویایی و تغییر وی در بیان افکار، حالات و اعتقاد نشان می‌دهد.

«زینب: ای حسین! انگشتر دین را نگین

ای غلام در گهت روح‌الامین!

چون به میدان تو علم افراستی

از سپاه ظلم یاری خواستی

با تو کس از مهر غمخواری نکرد

بر تو از این قوم! کس یاری نکرد (محمدتقی معین‌البکاء، ۱۲۸۹، ۱۹).

حال با بررسی شرایط اجتماعی دوره ناصری و نسخ تعزیه‌نامه تکیه دولت این پرسش مطرح می‌شود که چه چیزی سبب رشد و شکوفایی نقش زن/ شبیه زینب در آن دوره شده است؟

۲) عوامل مؤثر بر تحول جایگاه زن در اجتماع و آغاز شکوفایی فرهنگی در دوره ناصری.

شبیه‌خوانی برای زن‌ها در ساختار سنتی دوره ناصری که آن‌ها را در اندرونی محصور کرده بود، سبب رفاه، آزادی نسبی و خروج از اندرونی، به‌واسطه شرکت در مجالس مذهبی شده بود. «این انبوه زنان از غرفه‌های بالای [تکیه دولت] منظره تماشایی داشت. چهارهزار چادر سیاه و روبنده سفید مانند لکه‌های سیاه‌وسفید کنار یکدیگر مشاهده می‌شدند و البته صورت هیچ‌یک از زنان از پشت روبنده پیدا نبود»

معین‌البکاء، ۱۲۹۰، ۲-۳). ویلز در سفرنامه خویش در مورد رسوخ دروغ‌گویی بین شاه و درباریان چنین می‌گوید: «کلیه درباریان متملق طبق معمول که هرچه شاه و شاهزادگان می‌گویند حتی اگر دروغ هم باشد، بایستی تقدیرش کنند و به تحسین او در آن مورد بپردازند» (ویلز، ۱۳۶۸، ۳۵۶). ابعاد شخصیتی شبیه زینب در مجلس بالا سبب ایستایی شبیه مربوطه در مواجهه با بحران روایت شده است. علاوه بر پذیرش و عادی‌نگاری صفاتی مانند دروغ‌گویی در دوره ناصری «نسبت دروغ‌گویی به کسی دادن در ایران چندان توهین‌آمیز نیست» (ویلز، ۱۳۶۸، ۳۵۶)، گاه این عمل به معنای درایت فرد دروغگو در رهایی از موقعیت‌های بحرانی، معنا می‌شود. چاره‌گری گاه رنگ دروغ به خود می‌گیرد، دروغ‌گویی به‌خودی‌خود عیب نیست و تا حدی آمیخته به سیاست است (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۷، ۲۶۱). همچنین بدرقه علی‌اکبر به میدان نبرد، قرآن حمایل کردن برای مسافر و خلعت دوختن برای داماد در مجلس «شهادت علی‌اکبر^۱» از جمله رفتارهای مرسوم اجتماعی است. «مراسم دیگری هم به‌عنوان بدرقه در ایران مرسوم است که به هنگام عزیمت و خداحافظی و انتقال دائمی شخصیت‌های مهم انجام می‌گیرد» (ویلز، ۱۳۶۸، ۹۹).

«زینب: به میدان می‌رود یاران علی‌اکبر زینب

بیاید از حرم بیرون برای خاطر زینب

نگه دارید عنانش را که ببند خواهانش را

به بویم گیسوانش را که باشد عنبر زینب

تو ای کلثوم زاری کن سکینه بی‌قراری کن

رقیه اشک‌باری کن چه چشمان تر زینب

شما قرآن به سر گیرید شما اصغر به بر گیرید» (میرزا اسدالله، ۱۲۸۳).

افزودن حوادث فرعی یا گوشه‌ها به نسخ دست‌نوشته دوره ناصری سبب افزایش درون‌مایه، گسترش داستانی و در نتیجه، پویایی شبیه زینب شده است. مجلس «شهادت امام حسین» دوره فتحعلی شاه که از مجموعه جنگ شهادت خودزکو به‌دست ما رسیده است، دارای گفت‌وگوی امام حسین و درخواست امام عباد برای رفتن به میدان نبرد است و در ادامه، گفتار کلثوم و سکینه با امام عباد، در مورد بیماری و مسئولیت اهل بیت بعد از شهادت احتمالی امام حسین توسط امام عباد بیان می‌شود. حذف رخداد بالا در مجلس شهادت امام حسین در دوره ناصری و افزودن حادثه یا گوشه «حکایت بیرون پریدن علی‌اصغر از گهواره» با محوریت و پویایی شبیه زینب در پیش‌برد حوادث، سبب تحول و دگرگونی درون‌مایه و شرح و بسط گفت‌وگو در راستای تشخیص و هویت شبیه زینب شده است. آغاز روایت در حکایت مربوطه از طرف شهربانو، زمینه حضور فعالانه شبیه زینب و نحوه عملکرد وی را در بستر

^۱ نسخه مربوطه ناقص است و شماره صفحه ندارد.

(بنجامین، ۱۳۶۹، ۲۹۰). جدال سنت و تجدد در نسخ دست‌نوشته مربوطه، بیانگر تفاوت دیدگاه مکتب‌نویس‌های آن دوره نسبت به جایگاه زن در ساختار اجتماعی است. نسخه «دره الصدف» و «دیر عزیز و شیرین» نمونه‌های برجسته برای بررسی دگرگونی شبیه‌زینب از تفکر سنتی تفکیک جنسیتی حاصل از «مذهب» به احقاق حقوق فردی و انسانی است.

عدم توانایی حکومت در برآورده کردن نیازهای اقتصادی جامعه سبب شروع جنبش‌های مدنی و اعتراض به حاکمان فاسد شد. جنسیت در جوامع استبدادی و پدرسالار همواره جنبه‌ای سیاسی-اقتصادی داشته است و زن به‌عنوان کالایی در حل‌وفصل معاملات اقتصادی مورد بهره‌برداری قرار گرفته‌است. مجلس «دیر عزیز و شیرین» بیانگر روحیه اعتراضی شبیه‌زینب در صراحت بیان خواسته معیشتی خانواده و استقلال عمل در برابر سرکوب و استبداد ستمگر است و به نادیده گرفتن باورهای مذهبی در راستای برآورد رفاه خانواده-جامعه می‌انجامد.

«زینب: پس ای لعین خدانشناس پر شروشین

بکن تو رحم و مروت به اهل بیت حسین!

بده تو مسکن ما را به گوشه صحر

که چشم کس نفدت بر جماعت اسرا

که نیست بر سر ما خیل بی کسان معجر

تمام عاجزه‌ایم و ضعیفه و مضطر

روا مدار که چشم گروه نامحرم

خدا نکرده بیفتد به اهل بیت حرم» (عبدالوهاب، ۱۳۸۵، ۱-۲).

مجلس «غارت خیمه‌گاه» شناسه نوین و متجدد جامعه ناصری را در اعتراض به تفکر جنسیتی «خوار داشت زن» با قرار دادن شبیه‌زینب در محوریت روایت و به شکل مشورت گرفتن از «ام‌کلثوم» و تقسیم مسئولیت‌های سیاسی بین اشخاص شبیه‌زن بیان می‌کند.

«زینب: بیا بدار تو خواهر! به دور طفلان پاس / علم بگیر به جای برادرت عباس / منم به دوش کشم ذوالفقار آتش بار / تو رو به سوی یمین، من روم به سوی یسار» (محمدتقی معین‌الکاء، ۱۳۸۸، ۱۰-۱۱).

فضای روایت‌های نسخ دست‌نوشته مربوطه تصویر واضحی از شرایط سیاسی و استبداد حاکم بر جامعه به‌ویژه زن به‌عنوان شهروند درجه دوم را نشان می‌دهد. شرایط سیاسی حاکم در دوره ناصری و بازتاب تأثیر اقدام‌های سیاسی بر زندگی و اجتماع آن زمان در شکل‌گیری شبیه‌زینب مؤثر بوده‌است. از طرفی دیگر، زنان درباری نیز به دلیل ارتباط با زنان فرنگی، تحت تأثیر نوع پوشش آن‌ها قرار گرفتند. «زنان درباری به‌تدریج، بر اثر مراوده و برخورد با زنان اروپایی، تحت تأثیر آنان واقع می‌شوند و در پوشش، به تقلید از آنان می‌پردازند» (دلریش، ۱۳۷۵، ۲۲۳).

بنا بر آنچه بیان شد، زن‌ها در دوره ناصری به دلیل نقشی که در تأمین مایحتاج خانواده و حضور در بازار داشتند، در صف اول تظاهرات و دادخواهی برای بهبود شرایط اقتصادی حاکم بر جامعه قرار گرفتند و این حضور سبب ارتباط ایشان با شخص شاه و دولتمردان شد. «در یکی از اعتراض‌های زنان که به تعبیری «با انقلاب مویی فاصله داشت»، چند هزار زن جلوی کالسکه ناصرالدین شاه را می‌گیرند که از شکار برمی‌گشت و از او مصرانه می‌خواهند تا به وضع نابه‌سامان سروسامانی بدهد» (دلریش، ۱۳۷۵، ۱۶۶). بنابراین، باتوجه به نقش و تأثیر زن دوره ناصری بر اقتصاد جامعه و حضور در عرصه سیاسی، ضرورت آگاهی آن‌ها ایجاد شد.

بررسی نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه تکیه دولت، سیر تحول شبیه‌زینب را از شناسه‌های پر بازآمد و نمادین متناسب با ساختار اجتماعی «تقدیرگرایی، سکوت در برابر ظلم» به هویتی نوین و تازه «اعتراض، مطالبه‌گری» نشان می‌دهد.

نمادزدایی از شخصیت شبیه‌زینب به دلیل توجه شاعرهای تعزیه‌ساز به شخصیت زن، به‌عنوان شخصیت محوری و بنیادین در روایت‌ها و بازتاب شرایط سیاسی-اجتماعی زمانه ناصری در نسخ مذکور، تحولی در تغییر نگرش جامعه به جایگاه زن آن دوره و انتقاد از تفکر جنسیتی و خرافی، به‌وجود آورد. تأثیر حضور زن اروپایی در جامعه ناصری و نفوذ اندیشه نوگراها در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه‌ها و عملکرد پویای شبیه‌زینب در برابر حل بحران‌های ترازیک در انتقاد به ایستایی زن‌ها در برابر «ناچاری در برابر تقدیر»، «انفعال در برابر ظلم» و ناتوانی در پیشبرد و تأثیر بر وقایع اجتماعی دوره ناصری می‌تواند دلیلی بر تحول اندیشه و حضور مؤثر زن‌ها در مبارزه با استبداد باشد. بنابراین، اندیشه تسلیم در برابر سرنوشت و گردن نهادن به تصمیم مردان در روایت‌های مربوطه، حاصل شرایط ذلت‌بار و عامل بیچارگی شبیه‌زینب-زن در آن زمان معرفی می‌شود. شبیه‌زینب در تعزیه‌نامه‌های «شهادت عباس»، «شهادت علی‌اکبر»، «ورود به بقیع»، «شهادت امام حسین(ع)» و «عروسی پسر ظهری» دارای مضمون «تقدیرگرایی» است. سیر دگرگونی شبیه‌زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه تکیه دولت، متناسب با شرایط حاکم بر جامعه ناصری، شناسه‌های واقع‌گرایانه با رنگ سیاسی و اجتماعی می‌یابد. تأثیر رویدادهای سیاسی و اجتماعی به‌ویژه قرارداد رژی در تحول سیمای سنتی زن دوره مذکور به وجهی معترض و مطالبه‌گر، قابل بررسی است.

امتیاز رژی در سال ۱۳۰۹ ه.ق با مازور تالیف منعقد شد [...] و زنان از شروع اعتراض به این قرارداد تا پایان آن حضوری پر رنگ در دفاع از منافع ملی داشتند (دلریش، ۱۳۷۵، ۱۵۸). شبیه‌خوانی به‌عنوان رویداد فرهنگی فراگیر در جامعه ناصری، زمینه بیان افکار نوگرا و اعتراض به ناکارآمدی حکومت را فراهم کرد. «فعال‌ترین بعد حضور اجتماعی زنان در دوره قاجار، شرکت در مراسم عزاداری ماه محرم، روضه‌خوانی و نمایش‌های تعزیه بود» (دلریش، ۱۳۷۵، ۷۱). تعدد تکیه‌های شبیه‌خوانی و فعالیت پیوسته آن‌ها با حضور گسترده طبقه‌های

رومرزه کمتر از مردان دارای اعتمادبه‌نفس باشند و این مسئله در تقویت و بسط این تفکر که زنان موجوداتی عاجز و ضعیف تلقی شوند، مؤثر بود و از سویی عدم امنیت در جامعه که باعث انزوای زنان در اندرونی‌ها برای مصون ماندن از تعرض‌ها می‌شد، نقش مهمی در تلقین ناتوانی زنان به خود آن‌ها و نیز جامعه ایفا می‌کرد» (دلریش، ۱۳۷۵، ۱۰۸).

فضای حاکم بر اثر، نمایانگر ضعف و حقارت شبیه مذکور در حل بحران پیش‌رو و اتکاء به خرافه است. شناسه‌های شبیه زینب؛ مانند: «پرستاری»، «دلداری دادن به کودکان» و «حمایتگری» و عملکرد تراژیک شبیه زینب در همدردی با سوگ داده برای دختر مسلم، تنها از طریق عزاداری، شیون و زاری کردن نمایان می‌شود. «همچنین ناتوانی زنان در امر دفاع از خود در جامعه پراشوب آن روزگار و نیز ویژگی‌های خاص جنسی زنان از قبیل بارداری و مراقبت از کودکان که میزان آسیب‌پذیری آنان را افزایش می‌داد، در تشدید تصورات حقارت‌آمیزی که درباره زنان وجود داشت، بی‌تأثیر نبود» (دلریش، ۱۳۷۵، ۱۰۵). اندیشه غالب بر نسخه تعزیه‌نامه. یکی از دلایل پناه بردن زنان جامعه ناصری به خرافه و جادو، قبح جامعه مذهبی در آموزش و آگاهی زن‌ها بود. مروری بر تلاش‌های نافرجام متولیان تأسیس مدارس در دوره ناصری؛ از جمله "میرزا حسن رشديه" اولین مؤسس مدارس نوین که مورد اتهام بی‌دینی از سوی روحانیت قرار گرفت، نشانگر تأثیر افکار سنتی بر آموزش دختران و زن‌ها به‌ویژه از سوی افرادی مذهبی بود (دلریش، ۱۳۷۵، ۱۳۷). همچنین تأثیر مخرب قراردادهای سیاسی با بیگانگان در دوره ناصری بر اجتماع «فقر و استبداد» و شرایط بحرانی اقتصاد «تورم و گرانی»، سبب ظهور واژه‌ها و مفاهیمی با مضمون «وطن - شهادت» شد. همچنین سیر دگرگونی شخصیت شبیه زینب متناسب با رویدادهای جامعه ناصری در ارتباط با بی‌کفایتی حکومت در حفظ و پاس‌داری از اراضی کشور، به ارتباط مضامین وطن‌پرستانه در نسخه دست‌نوشته تعزیه‌نامه شهادت عباس «زینب: حیف و صد حیف از این تن که چو گل گردد چاک/ حیف از این سرو بلند تو که افتد بر خاک/ بی‌رخت چون کنم ای ماه به خورشید نگاه/ روز من بی مه روی تو سیاه است سیاه/ چشم در راه تو دارد به وطن مادر تو/ گر شوی کشته جواپش چه دهد خواهر تو» (محمدتقی شیرازی، ۱۲۶۷، ۱۳). و ضرورت شهادت در راه دفاع از حق در نسخه «شهادت امام حسین...» معطوف می‌شود. سیر تحول و دگرگونی شبیه زینب در درون‌مایه‌ای چون «خفقان و سکوت»، «فقدان آرامش فردی و اجتماعی»، «بیداری و آگاهی از وقایع پیرامون» و «تسلط بیگانه بر میهن»، به «آزادی‌خواهی» و «ایستادگی در برابر ظلم» اندیشه غالب شبیه‌نامه‌نویس‌های نسخه «شهادت امام حسین» است که باعث اتحاد و توازن معنایی متناسب با شرایط حاکم بر جامعه شده‌است. واژه‌ها و اصطلاح‌ها در نسخه مذکور مانند: «خواب راحت»، «غزال بسته چشم»، «اسیری و بیداری»، ریشه در شرایط اجتماعی و سیاسی دوره ناصری و رخدادهای ملی و میهنی دارد. «زینب: ای نکرده خواب راحت در جهان بیدار شو/ وی غزال بسته چشم از این و آن بیدار شو/ تو به خواب راحتی من در اسیری می‌روم/ دشمن آمد بر سرم ای جان من بیدار شو» (محمدتقی معین‌البکاء، ۱۲۸۹،

مختلف مردم به‌ویژه زن‌ها و حضور غربی‌ها، زمینه تبادل افکار سنتی و نوین را به‌وجود آورد و احتمالاً در پیدایش انقلاب مشروطه بی‌تأثیر نبود. رویارویی افکار و نگرش‌های سنتی و نوگرا، امکان اعتراض به استبداد حکومت را در پوسته‌ای مذهبی (شبیه‌خوانی) به‌وجود آورد. دگرگونی جامعه و مخالفت با تفکیک جنسیتی و جایگاه خرافی زن در دوره ناصری بیانگر آغاز تحولی بنیادین در ساختار اجتماعی-سیاسی آن زمان است که بازتاب آن در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه‌ها و دگرگونی شبیه زینب متناسب با تفکر روشن‌فکرانه طبقه متجدد به «آزادی، برابری و برادری» (آبراهامیان، ۱۳۸۹، ۷۵) تعریف می‌شود. شبیه زینب به دلیل جایگاه مذهبی، قدرت بیان اندیشه‌های نوین در ساختار سیاسی دوره ناصری و اعتراض به شرایط زیستی جامعه را داشت. بنابراین، شبیه‌خوانی متأثر از رخدادهای جامعه آن زمان به مخالفت با حکومت و ساختار سنتی جامعه در برابر جایگاه زن در اجتماع پرداخت که سبب شروع جنبش آزادی‌خواهی و مبارزه زن‌ها در بستر اجتماعی کشور شد.

بنابراین، تداوم شرایط نامناسب اقتصادی، ناتوانی حکومت در برآورده کردن نیازهای جامعه، سرکوب مردم و بهره‌کشی اقتصادی از زن در دوره ناصری، منجر به خیزشی فراگیر در راه مبارزه با استبداد شد. «وضع مردم شهر واقعاً بسیار سخت بود؛ یعنی جمعی از خلائق هلاک شده بودند و شهر در آستانه شورش بود» (فلور، ۱۳۶۵، ۹۳). همچنین ارتباط زن‌ها با دولتمردان در پی اعتراض به شرایط اقتصادی، حضور زن طبقه متوسط و مرفه دوره ناصری با زن غربی در بازار و مقایسه جایگاه اجتماعی آن‌ها با یکدیگر، ضرورت تعلیم و آموزش را فراهم کرد و سهم بسزایی در تحول جایگاه اجتماعی زنان و گرایش به تجددگرایی داشت.

پیامدهای حاصل از شرایط سیاسی-اجتماعی دوره ناصری «بلوای نان، قرارداد رژی، فقر و استبداد، آشنایی با فرهنگ غرب» زمینه حضور زن‌ها در جامعه را متناسب با نیازهای اجتماعی-سیاسی فراهم کرد. «در واقع نیازهای متفاوت جامعه، خودبه‌خود زن را به عرصه‌های وسیع‌تر حیات اجتماعی کشاند» (دلریش، ۱۳۷۵، ۶۶). سفرهای ناصرالدین‌شاه به اروپا، آشنایی با فرهنگ غربی، تسلط غرب بر امور کشوری و انعقاد قراردادهای سیاسی با بیگانه‌ها حاصلی جز گرانی، تورم و فقر در جامعه نداشت. استمرار شرایط نابسامان اقتصادی و ناکارآمدی حکومت در رفع نیازهای اجتماعی سبب ایجاد شورش نان و ناآرامی در اجتماع شد و درنهایت به خیزش جامعه بر ضد استبداد و فساد انجامید. «علل دراز مدت انقلاب در سده نوزدهم ریشه داشت؛ اما دلایل کوتاه مدت آن در سال‌های ۱۲۸۳-۸۴/ به‌واسطه بحران اقتصادی ناشی از ورشکستگی دولت و تورم به‌شدت فزاینده آغاز شد» (آبراهامیان، ۱۳۸۹، ۸۴).

بنابراین، تکوین و شکل‌دهی شبیه زینب توسط مقتل‌نویس‌ها در شبیه‌نامه «خواب دیدن دختر مسلم و خبر قتل مسلم» (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۲) بیانگر تلقین شخصیت خرافی و متوهم به زن آن دوره است و به عملکرد ایستای شبیه زینب در توسل به خرافه برای حل بحران پیش‌رو و افکار خرافی و ساده‌لوحی زن‌ها انتقاد می‌کنند. «گرایش مفرط زنان به سحر و جادو و خرافات سبب می‌شد که آنان در زندگی

۱۱). با توجه به آنچه از شرایط اجتماعی و سیاسی دوره ناصری گفته شد، سیر تحول درون‌مایه ذکر شده بیانگر پویایی و تحرک نمایشی شبیه زینب از درون‌مایه «تراژیک» به «اجتماعی-سیاسی» و در نتیجه گسترش داستانی است. بنابراین، شبیه زینب فرصت بیشتری برای حضور در روایت دارد و در جایگاه شبیهی برجسته و پویا برای بیان اندیشه و عواطف سیاسی شاعر قرار می‌گیرد و الگوبرداری از شبیه زینب توسط زن‌های دوره ناصری در مواجهه با ظلم و استبداد، سرآغازی برای جنبشی مدنی در راستای اعتلای حقوق اجتماعی و انسانی مردم در مواجهه با فقر و فساد حکومت و همچنین مخالفت با تفکر جنسیت‌زده نسبت به زن است. چهره سیاسی شبیه زینب در نسخه دست‌نوشته «غارت خیمه‌گاه» در گذر از درون‌مایه‌های اجتماعی «دادخواهی» و «صراحت در بیان خواسته» به سیاسی «تدبیر»، «مشورت گرفتن» و «تقسیم مسئولیت» شکل می‌گیرد. «زینب: امشب بگو کشیک حرم را که می‌کشد؟/ فکری بکن که خاک بر فرق سرم شده [...] بیا بدار تو خواهر به دور طفلان پاس/ علم بگیر به جای برادرت عباس/ منم به دوش کشم ذوالفقار آتش‌بار/ تو روبه‌سوی یمین من روم به سوی یسار» (محمدتقی معین‌البکاء، ۱۲۸۸، ۱۰-۱۱).

تلاش زن دوره ناصری برای احقاق حقوق مدنی «رفاه» و تأمین معیشت خانواده با تأکید بر شاخصه‌های جنسیتی ضد زن، سرآغاز جنبش زن‌ها بر ضد حکومت مستبد و تبعیض جنسیتی است. بنابراین، علل احتمالی انقلاب مشروطیت «حضور طبقات مختلف جامعه در سوگواری ملی، آشنایی با طبقه روشن‌فکر و ارتباط مردم با یکدیگر و امکان اعتراض به شرایط اقتصادی بر صحنه شبیه‌خوانی» سبب پیدایش رگه‌های آزادی‌خواهی و ضرورت ایستادگی مقابل ستمگر شد. سیر تطور و دگرگونی شبیه زینب از شناسه‌های سنتی «تقدیرگرایی» به تجدیدگرایی باتوجه به شرایط اجتماعی دوره ناصری، چهره‌ای سیاسی «کین‌خواه، تظلم‌خواه، اعتراض به استبداد حکومت و ایستادگی در برابر دشمن» یافته و سبب پویایی شبیه زینب به سوی شبیهی مبارز و حق‌طلب شده‌است؛ در نتیجه، قدرت تصمیم‌گیری و آگاهی از شرایط حاکم بر روایت‌های نسخ دست‌نوشته مربوطه «ضرورت قیام بر علیه ظلم» باعث پر رنگ شدن سیمای سیاسی شبیه زینب و تحرک نمایشی وی از بن‌مایه‌های مصیبت‌بار «شهادت، از دست دادن عزیزان، ظلم» به سوی مفاهیم هنجارشکن «ایستادگی در برابر ظلم» و «دادخواهی» شده‌است. مسئله شهادت «ضرورت جان دادن در راه منافع ملی» نیز در ساختار سیاسی، تحت تأثیر نفوذ و تسلط فرهنگ غرب، سبب نگرش‌های متنوع و تحرک نمایشی شبیه زینب به سوی درون‌مایه هنجارشکن شد.

«زینب: به یرب سلطنت بودن به بطحا پادشه بودی

امام‌حسین: بلی شاه دو کونم این سخن را از چه فرمودی

زینب: رعیت قدر تو نشناخت شاه‌ها لشکرت چون شد

[...]

زینب: عیالات را اسیر دست دشمن از چه می‌خواهی؟

امام‌حسین: بیا بنشین که بنمایم به تو خط یداللهی

زینب: ز درد هجر خود جان و دلم تا چند می‌کاهی؟

[...]

زینب: مطیع امر یزدانم دگر فرمان چه فرمایی (محمدتقی معین‌البکاء، ۱۲۸۹، ۱۹-۱۶).

اهمیت یافتن ملیت ایرانی که خود را به صورت مذهبی «ضرورت مسلمان شدن» در نسخ تعزیه‌نامه‌ها نشان می‌دهد. تفکر بیگانه‌ستیز نسبت به غیرمسلمان‌ها در روایت‌های تکیه دولت نمایانگر روحیه عدم اعتماد به بیگانه و ضرورت ایستادگی و شهادت در برابر دشمن و حاصل تأثیرپذیری چنین تفکری بر عملکرد و اندیشه مشروطه‌خواه‌ها، حساسیت آن‌ها بر هویت و ملیت ایرانی و ضرورت ایستادگی و شهادت در راه وطن بود که می‌تواند سبب هنجارشکنی اجتماع در برابر قراردادهای تجاری-سیاسی باشد. «در پایان سده نوزدهم، سیاحان اروپایی، این بیگانه‌ترسی و تعصب مذهبی را از جنبه‌های ذاتی فرهنگ مردمی ایران قلمداد می‌کردند؛ ولی در واقع بیشتر این خصوصیات پیامد ناخواسته نفوذ غرب در ایران بود» (آبراهامیان، ۱۹۴۰، ۹۴).

مشاهده گسترده و فراگیر جامعه از نبرد نابرابر بین طبقه مظلوم و ستمگر بر صحنه تکیه دولت سبب تقویت روحیه و افکار مبارزه‌جویانه بین طبقه متوسط اجتماع به‌ویژه زن‌ها باتوجه به جایگاهی که روحانیت در پیشبرد اهداف خویش به آن‌ها داده بود با حکومت ناصری شد؛ لذا مردم با اتکاء به حمایت روحانیت «سیاحی به نام ویلیام آوسلی، در گزارشی می‌نویسد که یک گروه «نامید خشمگین» در شیراز، شیخ‌الاسلام محلی را وادار کردند که اعدام بدون محاکمه، گران‌فروشان را توسط مردم نادیده بگیرد و بدین ترتیب قیمت نان پایین آمد. (آبراهامیان، ۱۹۴۰، ۵۳-۵۴) و شبیه زینب با بهره‌مندی از موقعیت مذهبی خویش توانسته بود بدون هیچ محدودیتی به شرایط موجود جامعه اعتراض کند.

فضای حاکم بر روایت‌های نسخ «غارت خیمه‌گاه» و «شهادت امام حسین» نمایانگر بحران سیاسی دوره ناصری در مواجهه با طبقه متوسط جامعه که خواهان آزادی و برابری است، شکل می‌گیرد. «این بحران نتیجه فروش امتیازی دیگر- این بار به ماژور تالبوت انگلیسی- از طرف ناصرالدین‌شاه بود [...] و نشان داد که اکنون شورش‌های محلی می‌توانند با هم کار کنند. بنابراین، اعتراض به امتیاز تنباکو، در واقع تمرینی برای انقلاب قریب‌الوقوع مشروطه بود» (آبراهامیان، ۱۹۴۰، ۹۴-۹۵).

تصور جامعه درباره بی‌خردی زن و عدم مشورت با او شبیه‌نامه‌نویس‌ها را بر آن داشته با ایجاد زمینه نمایشی و خلق بحران، شبیه زینب را در جایگاه مشاور عاقل و خردمند معرفی کنند. فضای حاکم بر روایت «غارت خیمه‌گاه»، شبیه زینب را در حس تنهایی و

دلیل عرف جامعه و ناامنی اجتماع و هراس از رقیب‌ها در اندرونی و عدم خروج از خانه، سبب بی‌سوادی زنان شد. بنابراین طبیعی است که به دلیل گسترش شبیه‌خوانی و پردازش شبیه‌زینب در دوره ناصری، جامعه کنونی از شبیه مذکور الگوبرداری کرده باشد. بازتاب دگرگونی شبیه‌زینب به افکار و عملکرد متنوع و گاه خلاف عرف جامعه ناصری بر صحنه شبیه‌خوانی، راه را بر تحول جامعه به سوی نگرشی متفاوت به زن گشوده است؛ لذا پیدایش انقلاب مشروطه و نوگرایی فرهنگی در جامعه سنتی ناصری، حاصل تکاپوی مقتل‌نویس‌ها در بیان افکار آزادی‌خواهانه و نوگرایی خویش است. پیدایش جوانه‌های انقلاب مشروطه در دوره ناصری به سبب شرکت زن‌ها در مجالس سوگواری تکیه دولت، خروج از اندرونی و راه یافتن به مجالس تعزیه زنان، زمینه حضور آن‌ها را در سخنرانی‌ها و مجالس آزادی‌خواهانه فراهم کرد و در نهایت به اعتراض‌های خیابانی انجامید. تحول دگرگونی شبیه‌زینب در نسخ دست‌نویست مربوطه و جنبش حق‌خواهانه شبیه‌مذکور در برابر استبداد و قدرت شبیه‌پردازی زینب که توسط محمدتقی معین‌البکاء در مقابل قطب متضاد «اشقیاء» سبب حضور قهرمانانه وی شده بود، مورد توجه قرار گرفت و موجب تغییر در روحیه اجتماع به‌ویژه زن‌ها و شرکت کردن در دادخواهی‌ها و تظاهرات برای به‌دست آوردن حداقل حقوق اجتماعی و مدنی در آن دوره شد. بنابراین زمینه ایجاد تغییر در روحیه جامعه سنتی دوره ناصری از سکوت و خفقان در برابر ستم و استبداد را به جهانی متجدد با شناسه‌های بدیع «صراحت در بیان خواسته»، «دادخواهی» و «مبارزه‌طلبی» مهیا کرد. کاوش در ابعاد هویت و شخصیت شبیه‌زینب و اشخاص دیگر شبیه‌خوانی راه را بر شناخت بیشتر نمایش ملی و چپستی و چگونگی آن می‌گشاید. همچنین کاوش در نسخ دست‌نویست تعزیه دوره قاجار می‌تواند ناگفته‌های فرهنگ و جامعه مربوطه را بر ما آشکار کند. به عبارت دیگر، ارتباط بینارشته‌ای نمایش با مباحث فرهنگی و جامعه‌شناختی می‌تواند در شناسایی فرهنگ و اجتماع ایرانی مؤثر باشد. تا به حال پژوهشی با این موضوع انجام و مورد توجه پژوهشگران این عرصه قرار نگرفته است. درحالی‌که نسخ مربوطه در کتابخانه مجلس و ملک در دسترس است.

چاره‌اندیشی امور قرار می‌دهد و در هم‌اندیشی، مشورت و تقسیم مسئولیت با «ام‌کلثوم» شناسه و هویت منحصر به فرد می‌یابد (محمدتقی معین‌البکاء، ۱۲۸۸، ۱۰-۱۱). سیر تطور و دگرگونی شبیه‌زینب از شناسه‌های سنتی و جنسیتی باتوجه به شرایط سیاسی آن دوره، چهره‌ای «کین‌خواه، تظلم‌خواه و معترض» یافته و سبب پویایی شبیه‌زینب به سوی شبیهی مبارز و حق‌طلب شده است. در نتیجه، قدرت تصمیم‌گیری شبیه‌مذکور «ضرورت قیام علیه ظلم» در نسخ دست‌نویست مربوطه، باعث پررنگ شدن سیمای سیاسی شبیه‌زینب و تحرک نمایشی وی از بن‌مایه‌های مصیبت‌وار «شهادت، ترس و ستم» به سوی مفاهیم هنجارشکن «ایستادگی در برابر ظلم و دادخواهی» شده است. دادخواهی و صراحت در بیان خواسته و بیان انتظارات جامعه از حکومت ناصری، هویتی پویا به شبیه‌زینب بخشیده است. بنابراین چهره سیاسی-اجتماعی شبیه‌زینب باتوجه به تقابل سنت و تجدد و تأثیر آن بر نسخ دست‌نویست تعزیه‌نامه دوره ناصری از چهره خرافی، تقدیرگرایی، به‌زنی مبارز و چاره‌گر دگرگون می‌شود که خویش را از وابستگی به دیگران می‌رهاند و با تأثیرپذیری از تحول‌های جامعه آن زمان و نفوذ اندیشه نوگراها، نمایشگر سیمای واقع‌گرای زن در دوره ناصری می‌شود. حضور پررنگ عموم مردم در تکیه‌های شبیه‌خوانی و آشنایی طبقه‌های مختلف جامعه با یکدیگر و نقش تأثیرگذار شبیه‌خوانی در بیان و نمایش اعتراض جامعه نسبت به مسائل روزمره اجتماع توسط اشخاص شبیه‌به‌ویژه شبیه‌زینب سبب گسترش افکار آزادی‌خواهانه در آن دوره شده است. تأثیرگذاری شبیه‌زینب و کارکرد این شبیه (شخصیت) در پیشبرد وقایع داستانی و میزان وابستگی رخدادها و اتفاق‌های نهفته در شبیه‌نامه‌ها و افزودن رخدادها فرعی پیرامون بسط هویت و توجه به روحیه و افکار شبیه‌زینب در نسخ دست‌نویست تعزیه‌نامه دوره ناصری نمایانگر پویایی و دگرگونی شبیه‌زینب و بازتاب تحول روحی و فکری شبیه‌مذکور متناسب با رخدادهای سیاسی-اجتماعی دوره ناصری و تحرک به سوی درون‌مایه‌های نوین و تازه است.

نتیجه‌گیری

شبیه‌زینب آغازگر جدی گرفتن زن در جامعه ناصری است که از دنیای سوگوار و شناسه‌های مصیبت‌وار به جهانی حماسی، همگام با مردها قدم می‌گذارد. گسترش شخصیت شبیه‌زینب، وراى اینکه در تاریخ باشد یا نباشد حاصل خلاقیت مقتل‌نویس است و سبب ایجاد تضاد در روایت‌ها می‌شود و جامعه را به تعادل می‌رساند. شبیه‌زینب انتخابی مناسب در ذهن شاعر تعزیه‌ساز است که زمینه‌های حضور حماسی و قهرمانی را در شبیه‌مذکور متبلور می‌کنند. یکی از دلایل خلق شبیه‌زینب به دلیل قابلیت بیان افکار آزادی‌خواهانه جامعه است. تحول جامعه ناصری به دلیل آشنایی زن‌ها به حقوق انسانی و مدنی خویش و ارتباط با جهان غرب و رویارویی با حیثیت اجتماعی-سیاسی زن غربی شکل گرفته است. زن‌فرنگی در جوامع غربی تحت تسلط فرهنگ مردسالار نبوده و از برابری و آزادی اجتماعی برخوردارند. درحالی‌که زن در دوران قاجار، فشارهای اجتماعی بسیاری را تحمل می‌کرد. حبس شدن در اندرونی به

منابع

- آبراهامیان، پرواند. (۱۹۴۰)، *ایران بین دو انقلاب (درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران معاصر)*؛ ترجمه احمد گل محمدی؛ محمد ابراهیم فتاحی ولیلایی، چاپ یازدهم، تهران: نی.
- اعتمادالسلطنه. (۱۳۵۰)، *روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه (وزیر انطباعات در اواخر دوره ناصری مربوط به سال‌های ۱۲۹۲ تا ۱۳۱۳ هجری قمری)*؛ ایرج افشار، چاپ دوم ۱۳۵۰، تهران: امیرکبیر.
- اوین، اوژن. (۱۳۶۲)، *ایران امروز ۱۹۰۶-۱۹۰۷ ایران و بین‌النهرین (سفرنامه و بررسی‌های سفیر فرانسه در ایران)*؛ ترجمه علی‌اصغر سعیدی، چاپ اول، تهران: نقش جهان.
- بنجامین، ساموئل گرین ویلر. (۱۳۶۹)، *ایران و ایرانیان (عصر ناصرالدین شاه)*؛ ترجمه محمدحسین کردیچیه، چاپ دوم، تهران: سازمان انتشارات جاویدان.
- پولاک، یاکوب ادوارد. (۱۳۶۸)، *سفرنامه پولاک (ایران و ایرانیان)*؛ ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی.
- دلریش، بشری. (۱۳۷۵)، *زن در دوره قاجار*؛ چاپ اول، تهران: حوزه هنری.
- رابینو دی بر گوماله، ه. لوی. (۱۳۷۳)، *صورت جراید ایران (و جرایدی که در خارج ایران به زبان فارسی طبع شده‌است)*؛ سید فرید قاسمی، چاپ اول، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- سرنا، کارلا. (۱۳۶۲)، *سفرنامه مادام کارلا سرنا (آدم‌ها و آیین‌ها در ایران)*؛ ترجمه علی‌اصغر سعیدی، چاپ اول، تهران: نقش جهان.
- سعیدی سیرجانی، علی اکبر. (۱۳۷۳)، *روزنامه وقایع اتفاقیه*، چاپ اول، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه.
- فلور، ویلم. (۱۳۶۵)، *جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار*؛ ترجمه ابوالقاسم سری، چاپ اول، جلد دوم، تهران: توس.
- کوچک‌زاده، رضا. (۱۳۸۹)، *فهرست توصیفی شبیه‌نامه‌های دوره قاجار*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ویلز. (۱۳۶۸)، *ایران در یک قرن پیش*؛ ترجمه غلام‌حسین قراگوزلو، چاپ اول، تهران: اقبال.

نسخ خطی تعزیه‌نامه تکیه دولت:

- شیرازی، محمدتقی. (۱۰ ذی‌حجه ۱۲۶۷)، *شهادت عباس*، تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. نسخه شماره ۲۰۲۸۱.
- عبدالوهاب. (۱۲۸۵)، *دیر عزیز و شیرین*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. نسخه شماره ۲۰۲۲۰.
- معین‌البکاء، محمدباقر. (چهارشنبه ۱۱ ربیع‌الاول ۱۲۹۴)، *نان پختن جناب فاطمه زهرا*، تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. نسخه شماره ۲۰۴۵۲.
- معین‌البکاء، محمدباقر. (ذی‌حجه ۱۲۸۹)، *شهادت امام حسین (با تفصیلات شیطان و آب خواستن حضرت و بیرون پریدن علی‌اصغر از گاه‌واره و گل فرستادن فاطمه صغرا و درویش و موسا و حکایت نصرانی و قیس و وزیر)*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. نسخه شماره ۲۰۲۵۲.
- معین‌البکاء، محمدباقر. (ذی‌قعدة ۱۲۹۲)، *خواب دیدن دختر مسلم و خیر قتل مسلم*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. نسخه شماره ۲۰۲۰۲.
- معین‌البکاء، محمدتقی. (یک‌شنبه ۱۳ جمادی‌الثانی ۱۲۸۸ در دارالسلطنه اصفهان)، *غارت خیمه‌گاه*، تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. نسخه شماره ۲۰۳۸۴.
- معین‌البکاء، محمدتقی. [ملقب به فدایی] (؟) *دره‌الصفد*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، نسخه شماره ۲۰۲۱۰.
- معین‌البکاء ثانی، محمدباقر. (سه‌شنبه ۲ شوال تخافوی ثیل، سال ۱۲۹۰)، *ظُهری (با عروسی کردن پسر ظهیری و مهمانی کردن حضرت سید سجاد با اهل بیت علیه‌السلام و مسلمان شدن جمله‌ی یهودیان از معجزه‌ی حضرت فاطمه زهرا)*، تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. نسخه شماره ۲۰۳۳۹.

The study of Zainabs metamorphosis in the handle wrote the government and its possible role in the formation of the constitutional revolution

Abstract

The Garrins evolutionary and evolutionary manner in linear in manuscripts of the Nasserri letter indicates the influence of this similarity of the political conditions of that period. In this article the linear manner of teachings has been investigated based on the political and social events of the Nasserri era. The beginning of the transformations of the domination of the West on political affairs of the country and the social and cultural consequences of their presence in the market and the people expressed the expression of new and ideas of the boundaries of the constitutional revolution. The tutorials from the Nasserri period are the reliable resources of the social and political and cultural conditions of that time and can provide a clear picture of how the Zaynabs evolutionary track in the political platform of the corresponding narratives proportional to the transformation of the community and the female position at the time. The theoretical framework of this written on the theory of dynamic controversy of Be Baker Man is based on the dynamics of the structure of the role in the cross- society. The research methodology based on the confrontation of the historical transformation of Nasserri period and its reflection on Zinabs similarity in the teaching of that period also changes the position of the woman from traditional and social structure toward modernity.

Keywords: Shabeh khani. Nasserri period. Transformation. Similar Zainab. Constitutional revolutios.